

CZU: 130.33:316

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.4475327>

INTER- ȘI PLURIDISCIPLINARITATEA CA METODOLOGIE DE CERCETARE A MENTALITĂȚILOR COLECTIVE

Cristina LAZARIUC

Universitatea de Stat din Moldova

Anii '30 ai secolului XX sunt marcați de primele încercări reușite de instituționalizare a unei noi orientări, și anume – istoria mentalităților. În această perioadă, mentalitatea este abordată mai mult dintr-o perspectivă istorică, analizându-se locul pe care îl are mentalul colectiv în investigarea trecutului. Cu toate acestea, mentalitatea a fost și rămâne a fi un concept complex care necesită tratări diverse. În acest sens, articolul dat reliefează caracterul multidisciplinar al abordărilor fenomenelor imaginarului și mentalității, care este demonstrat prin dizolvarea hotarelor de demarcare a domeniilor de cunoaștere ca filosofia, istoria imaginarului și a mentalităților, politologie, antropologia culturală, psihologia socială și psihanaliza, psihosociologia, ca urmare a conștientizării necesității „parteneriatelor” interdisciplinare inițiate de cercetători din diverse țări, printre care un loc de cinste îl ocupă cei proveniți din Franța. Astfel, în rezultatul cercetării condițiilor de constituire a cadrului teoretico-metodologic al conceptului de mentalitate colectivă și a diversității aspectelor definitorii specifice acestuia, am constatat că specificul pluridisciplinar al abordărilor care s-au coagulat pe parcursul timpului prezintă fenomenul mentalității colective, în evoluția sa de la conotația peiorativă de psihism primitiv la cea de sinteză dinamică și vie a fiecărei societăți, în care se include specificitatea culturală și se definesc civilizațiile.

Cuvinte-cheie: *mentalitate colectivă, imaginar social, multidisciplinaritate, istoria mentalităților, conștient și inconștient colectiv, reprezentări sociale.*

INTER- AND MULTIDISCIPLINARITY AS A METHODOLOGY FOR RESEARCHING COLLECTIVE MENTALITIES

The 1930s are marked by the first successful attempts to institutionalise a new orientation, namely, the history of mentalities. During this period, the mentality is approached more from a historical perspective, analysing the place that the collective mind has in investigating the past. However, the mentality was and remains a complex concept that requires various treatments. In this sense, this article highlights the multidisciplinary nature of approaches to the phenomena of imaginary and mentality, which is demonstrated by dissolving the boundaries of knowledge such as philosophy, history of imaginary and mentalities, political science, cultural anthropology, social psychology and psychoanalysis, psychosociology, as due to the awareness of the need for interdisciplinary “partnerships” initiated by researchers from various countries, among which those from France occupy a place of honour. Thus, as a result of researching the conditions for establishing the theoretical-methodological framework of the concept of collective mentality and the diversity of its specific defining aspects, we found that the multidisciplinary specificity of approaches that have coagulated over time presents the phenomenon of collective mentality in its evolution from the pejorative connotation of primitive psychism to that of dynamic synthesis of each society, which includes cultural specificity and defines civilizations.

Keywords: *collective mentality, social imaginary, multidisciplinarity, history of mentalities, collective conscious and unconscious, social representations*

Introducere

Mentalitatea reprezintă produsul dezvoltării istoriei de durată, fiind un sistem ce cuprinde toate formele de manifestare a conștientului unei colectivități, precum și cele de manifestare a subconștientului acesteia (atitudini, comportamente; viziuni asupra vieții, religiei, timpului, spațiului, identității și alterității etc.; imaginarul social: mitul, utopia, simbolurile), care din anii '60 ai secolului al XX-lea a devenit o prioritate a istoricilor noului curent din majoritatea statelor, care realizează studiul mediațiilor și al raportului dialectic între condițiile obiective ale vieții oamenilor și modul în care ei și le povestesc și chiar le trăiesc. Cu alte cuvinte, *istoria mentalităților* și-a asumat ca obiectiv reconstituirea comportamentelor, a expresiilor care se traduc în concepțiile asupra lumii, sensibilitățile colective, reprezentări și imagini, mituri și valori recunoscute sau doar subînțelese de către grupuri sau de către întreaga societate. Pe lângă „salvarea” cuvântului și instrumentalizarea sa în limba franceză, în cadrul istoriei mentalităților s-a produs și retransmisia lingvistică spre limbile de largă circulație: engleză (mentality), germană (mentalität), spaniolă (mentalidad) și italiană (mentalità). Cu toate acestea, mentalitatea rămâne a fi un concept complex care necesită tratări diverse, inter-și pluridisciplinare.

Cele mai complexe și profunde analize, pe care ni le oferă *cercetarea pluridisciplinară*, demonstrează clar că, pentru a pătrunde în profundele resorturi ale schimbărilor actuale, o plonjare în *istoria gândirii filosofice* devine inevitabilă. În acest sens, apare necesitatea de a ne adânci în trecut pentru a surprinde procesul constituirii *mentalităților colective*, precum și fenomenele spirituale în toată bogăția și intensitatea lor, rezultate din activitatea oamenilor tuturor timpurilor care au împărtășit sentimente și dorințe antagonice, scopuri înalte sau meschine, frământări și tensiuni interioare exteriorizate în lupte, concurență, sacrificii și renunțări. Astfel, comunitățile istorice care s-au succedat de-a lungul timpului nu doar au săvârșit fapte și au creat instituții, ci au acumulat, conservat și transmis un „bagaj mental”, sub formă de amintiri, concepții, valori, idealuri, norme, obiceiuri și tradiții. Din aceste considerente, cercetarea mentalităților colective reprezintă un pas esențial în cunoașterea și înțelegerea lumii contemporane.

Perspective teoretico-istorice în înțelegerea *mentalității*

În *sens general*, prin mentalitate se înțelege ansamblul de structuri mentale și moduri de gândire ale unei colectivități, felul particular de a gândi al unei persoane sau al unei colectivități, ce include orientări de valoare, predispoziții și alte patternuri culturale latente, comune membrilor unei comunități [1, p.67], care au în conținutul lor idei, valori, scheme comportamentale, reprezentări sociale și moduri de a fi, „latențe difuze” ce exprimă realități sufletești ale unui popor [2, p.6], manifestându-se prin „semne exterioare” – obiceiuri, stereotipuri, prin simbolizări – tipare colective latente, care structurează viața socială și culturală spontană. În *sens restrâns*, termenul desemnează ansamblul de orientări intelectuale și morale, cognitive și afective, specifice unei colectivități, mentalitatea exprimându-se prin opinii, atitudini, credințe, deprinderi și reprezentări specifice. **G.M. Bârlea** definește mentalitățile ca „ansamblu articulată de opinii, reprezentări, stereotipuri, prejudecăți, discriminări, mituri, imagini mentale, imagini sociale, utopii etc., care influențează gândirea și comportamentul acțional al persoanelor, grupurilor, poporului, între toate componentele existând raporturi logice și efective” [3, p.4].

Constatăm că conceptul de „mentalitate” este unul dintre cei mai dificili și mai greu de operaționalizat termeni, definițiile elaborate în raport cu acesta diferind de la un autor la altul. În consecință, se impune o analiză bazată pe o multiplă colaborare disciplinară. În acest sens, este necesară o apropiere de *antropologie*, așa cum susținuse încă în deceniul al treilea al secolului trecut **M.Bloch**, unul dintre inițiatorii noii abordări (*istoria mentalităților*), și accentuase suplimentar **E. Labrousse**, atunci când afirmase că „asupra economicului întârzie socialul, și asupra socialului mentalul”, dar și de *sociologie*, căci obiectul vizat este colectiv, asociat îndeosebi metabolismului instituțiilor sociale. Totodată, o contaminare cu mijloacele de cunoaștere ale *psihologiei sociale* este binevenită, îndeosebi prin valorificarea noțiunilor de „comportament” și „atitudine” ce devin resurse terminologice esențiale. Plus la acestea, o influență importantă asupra noii direcții de studiu o va avea și *metodologia structurală*, întrucât mentalitatea însăși e o structură, situând-se la punctul de întâlnire dintre individual și colectiv, dintre inconștient și intențional, dintre structural și conjunctural.

În conformitate cu politologul L.Betea, conceptul de *mentalitate* apare definit mai întâi în *scrierile istorice* și, prin intermediul acestora, termenul s-a impus ușor și repede în cunoașterea comună [2, p.5]. După unii exegeți, susțin **S.Nicoară** și **T.Nicoară**, mentalitățile se originează în opera marelui istoric francez **Jules Michelet** (1798-1874), unul dintre cei mai reprezentativi din generația istoriografiei romantice. Etimologic, termenul *mentalitate* provine de la adjectivul *mental* – în sens de *spirit*, *intelect*, care își are sursa originară în latinescul *mens*, dar epitetul latin *mentalis* pătrunde doar în scolastica medievală. Substanțializarea cuvântului – prin substantivizarea sa târzie – dovedește punerea sa în relație cu un alt context social-cultural decât adjectivul. Oricum, limba franceză reține în vocabularul său cuvântul *mental* undeva pe la mijlocul secolului al XIV-lea, iar derivatul acestuia – *mentalitate* – se impune de-abia la mijlocul secolului al XIX-lea. Mai mult, în franceză *mentalité* nu s-a format, pe cale directă, din *mental*, ci a fost împrumutat din engleză, care realizase transferul *mental* – *mentality* prin secolul al XVII-lea. Astfel, englezii susțin că în vocabularul lor filosofic cuvântul *mentality* a fost înregistrat pe la 1691, pentru a explica fenomenele psihologice în sensul de stare sufletească, înțelegere, comportament sau pasiune, coloratură colectivă a psihismului, dar și modul de a gândi și de a simți al unui popor, al unui anume grup de persoane [4, p.19]. Drept urmare, în limba franceză *mentalité* este folosit tot mai des, lărgindu-și considerabil raza de penetrare socială, medii dintre cele mai diverse adoptându-l.

În limbajul științific, conceptul de *mentalitate* pare să se fi conturat în secolul al XVIII-lea, odată cu inițierea dezbaterii despre necesitatea unei înnoiri a discursului istoriografic. În limba franceză termenul *mentalité*, care

prelua sensul termenului englez *mind*, a devenit cunoscut prin scrierile lui **Voltaire**, precum *Eseu asupra moravurilor și spiritului națiunilor*, din 1754, în care se simte influențat de acele trăsături definitorii ale psihismului colectiv asociate diferitelor popoare. Abia celebrul dicționar al lui **Littré** din 1877 preia *mentalité*, cu înțelesul de acea „manieră de a gândi care este prevalentă într-o societate”. Elita franceză din secolul al XIX-lea folosea cuvântul pentru a defini starea sufletească, diferitele maniere sociale de gândire și chiar spiritualitatea. Acest sens l-a avut și *Mentalität* în limba germană, numai că naționalismul lingvistic german l-a condamnat la epurare, pentru că era un neologism romanic [5, p.8-9].

Psihism primitiv versus psihic colectiv

Ulterior, la începutul secolului al XX-lea, în limbajul comun se accentuează adjectivizarea termenului *mentalitate* – în engleză *mental*, care dobândește un sens peiorativ, de „retardat, înapoiat”, subînțeles ca „deficient”. În acest sens, istoricul francez **J. Le Goff** sugerează că la baza acestei deprecieri semantice stau evoluțiile manifestate în cadrul celor două discipline științifice, aflate în plină ofensivă la începutul secolului al XX-lea, *psihologia copilului* și *etnologia*. Astfel, în psihologia copilului, copilul era privit ca o personalitate neîmplinită, un fel de minor din punct de vedere mental. În ceea ce privește *etnologia*, *mentalitatea* este înțeleasă ca un psihism al primitivilor, un fenomen colectiv ce exclude psihismul individual – personalitatea, caracterizat prin automatisme și reflexe involuntare. Astfel, *mentalitatea* era folosită de psihologie ca „depozit” al instinctelor inconștiente, rele, un fel de constante psihice iraționale, care se opun schimbării, de aceea nu putea ține decât de un primitivism biologic. Totuși, indiscutabil, destinul conceptului în *psihologie* a fost unul modest. Sociologul francez **P.Besnard** a studiat frecvența termenului „*mentalitate*” în indexurile bibliografiilor de psihologie. *Psychological Abstracts* din perioada 1927–1943 îl menționa arareori, fiind cvasi-evitat în prezent de arsenalul semantic al psihologiei (inclusiv al psihologiei colective, care va dezvolta conceptul de *reprezentări sociale*), iar în cel din perioada 1927–1997 regăsim doar 12 mențiuni ale termenului *mentalité*.

Așadar, la începutul secolului XX *mentalitate* era un termen folosit rar, chiar și în vocabularul științific al *etnologilor* și *psihologilor*. Conținutul termenului *mentalitate* nu a obținut un consens în limbajul științific, de aceea însuși etnologul **Lucien Lévy-Bruhl** l-a folosit de 2 ori în 12 ani, pentru a se referi la „*mentalitățile primitive*”, altfel spus – la comportamente prelogice. La rândul lor, psihologii de asemenea au întreținut prejudecățile față de termenul *mentalitate*. De exemplu, **Charles Blondel** sau **Henry Wallon** se refereau în anii '20 doar la *mentalitatea primitivă*, cea care caracteriza psihologia copilului, distingând *mentalitățile* conceptuale, adulte, de *mentalitățile* emoționale, infantile. Totodată, unii cercetători, fiind afectați de lipsa de precizie și de insuficiențele conceptului, au preferat terminologii alternative consacrate de alte științe ale umanului, așa ca „*imaginar*” sau „*reprezentări ale imaginarii*”. În acest sens, este important a remarca faptul că *imaginarul* este un concept aflat în proximitate cu *mentalitatea* și într-o strânsă legătură cu aceasta, dar nu sunt identice ca semnificație. Toate conținuturile imaginare – *reprezentări*, *imagini*, *vise*, *mituri*, *utopii* – reprezintă stratul profund al conștiinței colective ce își pun amprenta asupra tuturor manifestărilor sociale și istorice. Drept urmare, *imaginarul social* devine factorul dinamic al *mentalității* colective, aspectul ei activ și creator.

Astfel, din necesitatea unei explicări a funcționalității reale a psihicului, *psihanaliza* a pus în evidență, pe lângă percepția imediată și înlănțuirea rațională a ideilor, importanța *imaginilor inconștiente* ale visului, ale nevrozei sau ale creației poetice. Meritul acestei descoperiri fundamentale îi revine lui **Sigmund Freud** (2003, 2004), care a evidențiat rolul decisiv al *imaginilor* ca mesaje venite în conștiință din fondul inconștient refulat, al psihicului. Imaginea apare ca un intermediar între inconștient și conștiință, având în felul acesta statut de simbol, deoarece trimite la un semnificat obscur, ascuns. Astfel, imaginația nu mai era percepută ca „*nebuna casei*”, ci ca „*cheia care permite pătrunderea în camera cea mai secretă a psihicului*” [6, p.148]. Cu toate că a fost acuzată de unii autori de reduționism, teoria lui Freud are un merit incontestabil: acela de a reda imaginilor și simbolurilor, precum și dimensiunii onirice a existenței umane, un loc distinct în cadrul cercetărilor asupra psihicului uman. Reieșind din acestea, conchidem că, datorită puterii creatoare a omului, imaginile, prin transformările lor nesfârșite, devin purtătoare de semnificații existente și potențiale, iar *imaginarul*, fiind considerat substratul vieții mentale, face din subiectul producător de imagini un subiect istoric.

La rândul său, *psihologia abisală* a lui **Carl Gustav Jung** aduce, în mod cert, o contribuție majoră la studiul imaginarii, oferind imaginii un rol constructiv în plan psihic. Imaginea nu mai apare ca un simptom al unui conflict în plan psihic, ci, dimpotrivă, este un indicator al sănătății psihice. Cea mai importantă contribuție a lui Jung constă în introducerea conceptului de *arhetip* și în corelarea acestuia cu *inconștientul colectiv*. „*Inconștientul*

colectiv ca totalitate a arhetipurilor este precipitatul tuturor trăirilor omenesti, mergând până la începuturile lor cele mai întunecate, nu un precipitat mort – cumva un câmp cu dărâmături, părăsit –, ci sisteme vii de reacție și disponibilitate, care determină, pe o cale invizibilă, și de aceea cu atât mai eficientă, viața individuală” [7, p.191-192]. Cu alte cuvinte, problema psihologiei consta în faptul că, în loc să identifice detașat particularitățile mentale ale vârstelor psihologice, aceasta le-a pus pe umerii evoluției, demonstrând că omul progresa de la naivitate și isterie spre deșteapta maturitate. Acest lucru se datora confuziei dintre *psihologic* și *biologic*, două dimensiuni distincte și contradictorii.

În același timp, unii *sociologi și istorici ai religiilor* au văzut mai mult decât patologie în registrul mental. **Gustave Le Bon**, interesat de studierea unor profunzimi ale psihicului colectiv, a explicat că există manifestări frecvente ale colectivităților, precum influențabilitatea, rapiditatea contagiunilor ce străbat o societate, subestimarea forței adversarului, aptitudinea de a trece brusc de la entuziasm la violență etc. În viziunea sa, „la prima vedere, marile bulversări care precedă salturile de civilizație par determinate de transformări politice considerabile: invazii de popoare ori răsturnări de dinastii. Dar o cercetare atentă a acestor evenimente dă la iveală, cel mai adesea, faptul că adevăratele cauze, dincolo de cele aparente, țin de o modificare profundă a mentalității popoarelor. ... Singurele schimbări importante din care decurge primenirea civilizațiilor se operează la nivelul opiniilor, conceptelor și credințelor” [8, p.6]. Totuși, reflecțiile sale despre *psihologia mulțimilor* au fost considerate irelevante pentru studierea societăților, în condițiile în care *sociologia*, dar și celelalte științe ale socialului erau preocupate doar de *fenomenele pur conștiente și manifeste*. Pentru toate științele, tot ce nu ținea de rațiunea umană era ceva negativ, demn de disprețuit. Așadar, constatăm că, din nefericire, în limba franceză, apoi prin împrumutul ca neologism în celelalte limbi europene, cuvântul *mentalitate* a avut un sens psihologic peiorativ, însemnând un abandon al conștiinței în fața iraționalului, deficiență psihică, stare de retardare sau chiar sminteală [9, p.13].

Redefinirea conceptului de *mentalitate colectivă* din perspectiva științei psihosociologice contemporane

Totodată, **Serge Moscovici**, fondatorul *psihologiei sociale moderne*, cel mai strălucit reprezentant al psihologiei sociale contemporane, somitate științifică pe plan mondial și unul dintre cei mai importanți antropologi, teoreticieni ai ecologiei și filosofi ai științei, este unul dintre primii care a evidențiat caracteristicile definitorii ale *noii științe psihosociologice*. În a doua jumătate a secolului al XX-lea, Moscovici avansează ideea potrivit căreia psihosociologia contemporană este chemată să-și treacă atenția de la societatea „stabilă”, coerentă, încheată și ierarhizată (care, în fond, și-a „trăit traiul”) la societatea „instabilă”, dinamică și incoerentă (aflată în plină ascensiune). *Noua psihologie socială* trebuie redefinită ca „o disciplină interesată de interacțiunile între schimbarea socială și alegere”, ca un „domeniu de cunoaștere centrat pe examinarea aprofundată a tuturor fenomenelor legate de ideologie și de comunicare, ordonate pe planul genezei, al simetriei și al funcției lor” sau ca o „ramură științifică care se interesează de ideologia timpului, de documentele de anchetă, de fable și credințe, de felul cotidian de gândire și simțire” [10, p.145].

Împărtășind întru totul punctul de vedere emis de către S.Moscovici, **A.Neculau** ține să facă următoarea remarcă: *știința psihosociologică* a ajuns la un moment când este obligată să „se curățe” de obsesia socializării, reorientându-se spre examinarea minuțioasă a neomogenității sociale, a factorilor și mecanismelor care îi fac pe oameni să gândească și să acționeze în mod diferit. Remarcând că pentru psihosociologul de astăzi se pun întrebări despre care se poate spune că sunt mai puțin obișnuite și, respectiv, mai puțin corespunzătoare vechilor prejudecăți cu referire la clivajul om – societate (*Cum se construiesc „dreptatea”, „adevărul”, „opinia”, „credința” fiecărui individ?, De ce despre același fenomen sau eveniment există mai multe păreri, atitudini, teorii?, De ce fiecare actor social este convins, atunci când apare divergența, că doar el are dreptate și celălalt greșeste?, Cum elaborăm teorii asupra realității? ș.a.*) [11, p.30-31]. Eminentul om de știință român semnalează că aflarea răspunsurilor la ele ar putea să ne ofere o nouă viziune asupra lumii din care facem parte, dar, mai ales, asupra atât de răspânditelor și încă prea puțin studiatelor manifestări de intoleranță față de cei care gândesc și se comportă altfel decât noi.

Pe aceeași linie de gândire se situează și mulți alți specialiști din domeniu, dintre care menționăm: **R.Lindsmith** și **A.L. Strauss & N.Denzin** care remarcă că psihologia socială contemporană trebuie să-și asume studiul detaliat al modului în care oamenii trăiesc experiența libertății și constrângerii în viața lor de zi cu zi; **J.Maisonneuve** și **R.A. Baron & D.Byrne** care consideră că domeniul specific al psihologiei sociale trebuie să fie cel al interacțiunilor și al relațiilor în toate accepțiunile acestor termeni, după cum și cel al factorilor sociali și psihici care

interven în conduitele concrete ale indivizilor; psihologia socială este menită să studieze toate fenomenele de comunicare și de influență în aspectele lor cognitive, afective și axiologice, în dimensiunile lor pragmatice și simbolice; **H.H. Kelley, S.L. Neuberger, D.T. Kenrick** [12] și **S.Chelcea** care definesc psihosociologia ca fiind studiul interacțiunii comportamentelor prezente sau trecute, reale sau imaginare în context social, având menirea de a studia și rezultatele unei asemenea interacțiuni: stările și procesele psihice colective, situațiile de grup și personalitatea ca produs al interacțiunilor sociale.

Cercetătorul rus **V.Novikov**, președintele Academiei Internaționale de Științe Psihologice, situându-se pe aceleași poziții cu **S.Moscovici** și **A.Neculau**, arată că frământările lumii contemporane – în mod special, stările care se caracterizează prin neliniște și incertitudine – au loc în contextul unei tot mai evidente *polari-zări sociale*. Pe de o parte, spune el, viața socială este viața a milioane de oameni simpli (o viață plină de griji și speranțe), iar, pe de altă parte, ea este și viața mai marilor zilei (o viață ghidată de interese și aspirații complet diferite de interesele și aspirațiile celor mulți). Pe fundalul unei asemenea discrepante, inevitabile în condițiile unui climat existențial puternic influențat de ethosul concurenței, se impune necesitatea examinării multispectuale a situației în care s-au pomenit actorii sociali, a modului în care ei gândesc și își construiesc relațiile cu lumea din jur, în intenția de a avea un confort spiritual și o condiție materială decentă.

Potrivit lui **A.Branaman** [13, p.1-5], *psihologia socială sociologică* se interesează, preponderent, de aspectele care vizează (a) *construcția socială a realității*, (b) *sociologia emoțiilor și a gândirii*, (c) *selful în context social* și (d) *interacțiunea și inegalitățile*. Contrapunându-se psihologiei sociale psihologice, *psihologia socială sociologică* nu ține seama de modul în care factorii de personalitate contribuie la elaborarea răspunsului la influența socială sau de modul în care are loc procesarea informațiilor „despre sine” și „despre alții”, ci de modul în care gândirea, comportamentul și personalitatea individului sunt afectate de locul pe care acesta îl ocupă în structura socială. Potrivit aceluiași A.Branaman, cele mai importante întrebări la care tipul vizat de psihologie socială încearcă să răspundă arată astfel: *de ce într-o societate dată, la un moment istoric determinat, unele credințe, valori, norme și categorii de persoane influențează mai puternic decât altele? ce relație există între cultură, limbă și gândire? cum arată conținutul normelor care ghidează comportamentul cotidian al oamenilor? care este rolul proceselor psihosociale în apariția și perpetuarea discriminării sociale?* De unde deducem că *noua psihologie socială* trebuie să armonizeze, într-un tot unitar, cele trei perspective: *psihologie socială psihologică* (care își propune să înțeleagă comportamentul social prin analiza stimulilor imediați, a stărilor psihice și a trăsăturilor de personalitate), *psihologie socială sociologică* (care tinde să explice liniile comportamentale ale indivizilor bazându-se pe analiza scrupuloasă a variabilelor de sorginte societală (stataturi, roluri, valori, credințe, norme etc.) și *sociologie psihologică* [14, p.35-59] (sau *sociopsihologie*, care „se distinge prin încercarea de a lega nivelul de analiză macrosocial cu cel individual și prin privilegierea cercetării cantitative (de tipul anchetelor psihosociologice) în fața celei calitative”), obținând astfel însemnele unui mecanism complex de analiză și explicare a fenomenelor care, potrivit expresiei lui S.Moscovici, „sunt deopotrivă psihologice și sociale”, cum este și fenomenul mentalităților colective. În așa mod, abordările vor purta un caracter *omogen și transcultural*, ceea ce va însemna, după cum semnaleză **M.Hewstone** și **A.S.R. Manstead**, editorii faimoasei *The Blackwell Encyclopedia of Social Psychology*, o mai bună înțelegere a tot ce se petrece în jur și în noi înșine.

Mentalitățile un domeniu la hotarul dintre științe

Totodată, din nevoia unei relansări istoriografice și a unui dialog interdisciplinar în primele decenii ale secolului XX, regăsim în jurul filosofului **Henry Berr** și al noii reviste *La Revue de Synthèse Historique*, fondată în 1900, o adevărată școală de istorie interdisciplinară, care a lansat câteva proiecte de pionierat. Era vremea când fiecare știință încerca să se impună printr-un obiect de cercetare cât mai bine delimitat. H.Berr credea că istoria este știința științelor, de aceea trebuia să fie o *istorie-sinteză*, care să ia în considerare toate dimensiunile realității, toate experiențele umane, inclusiv cele psihologice. Tânărul sociolog **François Simiand** dorea apropierea istoriei de sociologie, de aceea a lansat în 1901 un studiu despre *noua metodă a istoricilor*, care trebuia să se scuture de vechii idoli: excesul de istorie politică, de biografii și de căutarea insistență a unor origini în cronologie [15, p.53-54]. Una dintre realizările remarcabile care a deschis noi piste fructuoase a fost opera istoricului olandez **Johann Huizinga (1872-1945)** *Amurgul Evului Mediu*, din 1919. Lucrarea a reprezentat o pistă în devenirea disciplinei istorice, un adevărat program, în care autorul a pus în evidență necesitatea *istoriei realităților mentale*. În prefața primei ediții apărute în 1919 Huizinga sublinia faptul că

istoricul trebuie să se aplece asupra reprezentărilor spirituale, asupra viselor și iluziilor, ca și asupra sentimentelor oamenilor, cel puțin în aceeași măsură în care se interesează de realitățile materiale. Aceeași idee a fost susținută de **M.Bloch** și **L.Febvre**, care au resimțit disconfortul față de maniera pozitivistă, inadecvat rigidă de a privi realitățile trecute, în raport cu alte științe, ca *sociologia*, *etnologia*, care căutau noi instrumente metodologice și se consolidau instituțional. *Istoria* nouă pe care aceștia o propuneau era o alternativă la umanismul pozitivist al științelor, care camufla *firea complexă a oamenilor* ce presupune violența, egoismul, minciuna, escrocheria, corupția, hoția, lașitatea, trădarea etc. Multe științe umane, inclusiv *istoriografia*, fie ignorau aceste aspecte, fie le explicau recurgând la pretensele origini animale ale omului, pe care cultura și educația le-ar putea face să dispară. Cu toate acestea, secolul XX a arătat, în ciuda pretențiilor de expansiune a educației laice, că răbufnirile de violență colectivă (războaiele mondiale), pornirile de cinism, interesele meschine, goana după bunăstare, bagatelizarea culturii, superficialitatea activităților lucrative în favoarea speculațiilor comerciale și bancare etc. au fost posibile chiar pe fondul unei evoluții a sistemului educațional și a celui tehnico-material. Toate aceste manifestări ar fi trebuit să declanșeze reflecții serioase și mai ample asupra condiției umane.

Astfel, începând cu anii 1960, *mentalitatea* a devenit o temă predilectă a *istoricilor* din majoritatea statelor, care susțineau că la baza studierii *istoriei mentalităților* pot sta multiple surse provenite din diverse domenii, ceea ce demonstrează încă o dată necesitatea aplicării unei noi metodologii de cercetare a complexității mentalităților colective, care are la bază **vocația inter- și pluridisciplinarității**. Fondatorul Școlii de la Annales, **Lucien Febvre**, trece în revistă gama largă de surse care stau la îndemâna *istoricului mentalităților*, cum ar fi: mărturiile documentar-juridice, artistice, literare, muzicale, care trebuie interpretate pertinent și corect, atragând în mod deosebit atenția asupra necesității inițierii și menținerii contactului cu cercetările *psihologilor*. Atâta vreme cât nu vom apela la „ultimele rezultate obținute de munca pozitivă și critică a vecinilor noștri, psihologii, [...] nu vom avea o adevărată istorie”. În această ordine de idei, **J. Le Goff** afirma că „tout est source pour l'historien des mentalites” [16, p.103-115]: pe de o parte – sursele tradiționale, care deși erau deja explorate, necesitau să fie supuse unei noi lecturi, cu scopul de a decodifica semnificațiile profunde ce țin de registrul imaginilor, reprezentărilor, miturilor etc.; pe de altă parte, surse ignorate până de curând de istorici, ca literatura, arta, iconografia, folclorul și altele, care reprezintă producțiile privilegiate ale *imaginarului social*.

Diversitatea izvoarelor care trebuie să stea la baza cercetării istoriei este reflectată, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, de **Nicolae Bălcescu**. El susținea că în studierea istoriei se includ cinci tipuri de documente, dintre care cele mai importante erau evidențiate documentele literar-artistice, deoarece, în viziunea sa, „poetii sunt primii istorici”: 1. Poeziile și tradițiile populare; 2. Legile și actele oficiale; 3. Cronicile care cuprind faptele generale; 4. Inscriptiile și monumentele; 5. Scrierile care zugrăvesc obiceiurile private. Aceeași viziune o împărtășea și istoricul **Ștefan Lemny**, care susținea că „istoria mentalităților a descoperit valoarea altor surse, a celor figurative mai ales, sugerate de studiile de istoria artelor și de imagologie, care, alături de izvoarele documentare tradiționale, au putut surprinde și alte expresii ale marii sensibilități” [17, p.8].

La rândul său, **A.Duțu** constată că „a face istoria mentalităților înseamnă, întâi de toate, să faci o anumită lectură oricărui gen de document” [18, p.8]. Dânsul reliefează importanța următoarelor tipuri de documente:

– în prima categorie include orice documente de natură administrativă și fiscală, acte și documente oficiale sau obiecte materiale etc.;

– a doua categorie reprezintă sursele privilegiate ale istoriei mentalităților, și anume – documentele care vădesc sentimentele și comportamentele paroxistice sau marginale care, datorită distanțării, aduc în lumină mentalitatea comună;

– o altă categorie de surse privilegiate este constituită de documentele literare și artistice; or, istoria mentalităților se hrănește din documentele imaginareului, fiind o istorie nu a fenomenelor „obiective”, ci a reprezentării acestor fenomene.

În această ordine de idei, ca surse relevante în studierea mentalităților servesc și documentele de tip *etnografic*: obiecte materiale necesare vieții cotidiene, iconografia gesturilor, norme ale relațiilor între sexe, generații, ranguri sociale, literatura populară etc., în spatele cărora sunt identificate viziuni asupra lumii, credințe, spaime, așteptări, adică mentalități. La rândul său, **A.F. Platon** adaugă la cele menționate arhivele private (testamentele, inventarele, actele notariale, contractele de căsătorie etc.), care au constituit, de-a lungul timpului, surse demne de interes pentru reconstituirea dimensiunii umane a trecutului. În general, conchide istoricul român, cercetările

consacrate *mentalului colectiv* au încercat, fără excepție, să exploateze tot ceea ce era, în mod rezonabil, accesibil, istoria mentalității a schimbat deîndată și în mod radical însăși noțiunea de *izvor istoric*, deschizându-i un orizont de semnificații de o amploare fără precedent. Pentru specialistul în domeniul mentalului colectiv, nimic nu putea fi, din acest punct de vedere, lipsit de relevanță: nici tradiționalele scrieri, apreciate de erudiția pozitivistă, nici oralitatea, nici registrul acustic (muzica) și imaginile figurative, nici structura vocabularului ori repertoriul imaginarului.

În acest sens, profesorul universitar **Maria Magdalena Szekely**, într-un curs referitor la istoria vieții cotidiene, conchide că pentru o istorie a mentalităților istoricul trebuie să parcurgă sute, poate mii de izvoare, de cele mai diferite tipuri și proveniențe, dintre care autoarea menționează: urmele de viață descoperite pe cale *arheologică* (locuințe, vase, obiecte, morminte, podoabe, resturi de veșminte etc.), documentele (acte de stăpânire a pământului, cărți de mărturie, foi de zestre, testamente, privilegii comerciale, registre de socoteli, scrisori particulare), cronicile interne, inscripțiile de tot felul, însemnările pe cărți, peceteile și celelalte izvoare heraldice. La toate acestea se adaugă mărturiile vizuale (miniaturile, pictura religioasă și pictura laică).

Totodată, în procesul de cercetare a mentalităților, **M.Bloch** a evidențiat importanța *comparatismului*, a unei noi chestionări a textelor narative, dar și a folosirii surselor nescrise în descoperirea imaginilor mentale. **L.Febvre**, trecând în revistă instrumentele de lucru, reliefează lexicul cuprins în vocabulare și dicționare, iconografia artistică și literatura care înregistra și crea sentimente, difuzându-le în masă. El consideră că pentru a creiona integritatea tabloului mentalităților, istoricii trebuie să apeleze la „vecini” – „să cunoască rezultatele *demografiei, ale sociologiei, ale psihologiei* (și Febvre citează frecvent numele lui **Henri Wallon**), *ale literaturii și artelor*”. În sfârșit, în noile sale dimensiuni, istoria nu se mai limita la ceea ce a fost, ci reliefa prezența trecutului în existența oamenilor de azi și chiar prelungirea tendințelor din trecut în viitor. În acest sens, istoria s-a deschis spre antropologie, o disciplină cât mai cuprinzătoare, prin contribuțiile lui **A.Dupront**, care s-a întrebat ce previziuni poate face ea, și prin „descoperirea” lui F.Braudel că timpul nu este uniform, ci are paliere, unul marcat de eveniment, altul de conjuncturi, ultimul de mișcarea lentă a duratei lungi. Prin aceasta **F.Braudel** reliefează că în lumea în care trăim noi se află nu doar evenimentul din cotidian, dar și mișcări care au pornit mai din urmă și se vor prelungi încă o serie de ani sau decenii, precum și mișcări care nu se schimbă de secole.

Din tendința de a conferi mai multă „obiectivitate” acestor cercetări îndreptate spre cunoașterea oamenilor, s-a dezvoltat o *istorie a comportamentului* care nu respinge investigarea mentalității, ci, dimpotrivă, dorește să o consolideze pornind de la date „concrete”, ca spațiul și timpul, acte și gesturi, care trădează o mentalitate și comportamente ce depind de acțiune. Unul dintre protagoniștii acestui gen de istorie, profesorul **A.Nitschke**, secretar al Congresului de Istorie de la Stuttgart, din 1985, și-a însoțit sistematic expunerile de texte pentru a spori elementul concret din anchetă. Important este că și acest gen de cercetare aduce în prim-plan *imaginea, reprezentarea mentală* și că tinde spre interiorizarea istoriei. În acest sens, istoricul sovietic **A.Gurjewitsch** remarca faptul că *antropologia istorică* nu este o ramură accesorie a studiului istoric, ci o parte din istoriografia contemporană, întrucât ea este un aspect organic al oricărui gen de studiu umanistic.

În același context, **F.Braudel** susține că este necesar ca istoricul să evite capcana abordării problemei mentalităților dintr-o unică perspectivă, ci să caute să multiplice unghiurile de analiză, pentru a surprinde complexitatea lumii și pentru a realiza o istorie cât mai apropiată de exigența totalității. Ideea este susținută și de **Raymond Aron**, care pledează pentru necesitatea existenței unei pluralități de sisteme de interpretare (în funcție de spațiu, timp, limbă etc.), care vor permite elucidarea cu adevărat a problemelor de istorie. La rândul său, **Simona Nicoară** consideră că un domeniu atât de profund ca cel al *imaginarului colectiv, al mentalităților* presupune o analiză specială a conținutului surselor cu ajutorul *comparatismului, lexicologiei, metodei structurale sau al celei hermeneutice*. Istoria se apropia, astfel, din nou de filosofie, cu ajutorul căreia istoricul își punea întrebări care îi permiteau să pătrundă în trecut, nu pentru a-l reconstitui „așa cum a fost”, ci pentru a găsi răspunsuri la întrebări actuale, puse de devenirea umanității. Așa s-a apropiat **L.Febvre** de filosofia **Rabelais** sau de **Margareta de Navara**, iar **Bloch** de societatea feudală (La societate feudale), în care cerceta „condițiile vieții și atmosfera mentală”, adică, pornind de la condițiile materiale, el identifica modurile de a simți și a gândi, memoria colectivă și fundamentul dreptului.

În realitate, aprecia **Francois Furet**, istoria trebuie să se caracterizeze printr-o „elasticitate extraordinară și aproape nelimitată a surselor”. Cu alte cuvinte, necesitatea abordării multiaspectuale a mentalităților, prin metodele inter - și pluridisciplinarității, este argumentată și de faptul că fiecare sursă documentară exprimă doar fragmente de mesaje ale *imaginarului colectiv*, de aceea un deziderat important îl constituie coroborarea

tuturor mărturiilor și surselor: de la memorii, corespondență, scrieri de propagandă, discursuri, manifeste, pamflete, acte juridice, cărți de înțelepciune până la povestiri, opere dramatice, predici liturgice, elogii, epitafe, însoțite de întreaga suită de semne, simboluri și imagini, toate, împreună, putând aduce mărturii complete asupra construcțiilor dominante ale imaginarului unei epoci, despre „prezența” miturilor, utopiilor, viselor colective la un moment dat. Aceleași idei sunt susținute și de istoricul **T.Nicoară**, care afirmă că, odată cu studierea mentalităților, a *antropologiei istorice*, s-au modificat mult perspectivele metodologice de studiere a istoriei, fapt ce a dus la o nouă înlănțuire a evenimentelor, propunând o istorie constituită din evenimente repetate sau așteptate, cu evenimente banale din cotidian, precum sărbătorile calendarului religios, cu evenimente și ceremonii cunoscute din istoria biologică sau familială.

Concluzii

Așadar, studiul *mentalităților și imaginarului social*, în calitate de factor dinamic, activ și creator al acestora, ridică o complexitate de probleme datorate caracterului lor pluridisciplinar, diversității de similitudini și tendințe metodologice care se reunesc și se opun. Din aceste considerente, funcțiile multiple și complexe ale mentalităților în viața colectivă sunt cercetate atât de antropologi și sociologi, cât și de etnopsihologi, psihologi, istorici etc., iar literatura, ca domeniu privilegiat al imaginarului, oferă detalii complete, nuanțate și reprezentative care proiectează o imagine reală sau deformată a societății, în funcție de dorințele mai mult sau mai puțin conștiente ale mentalului colectiv și de interesele, prejudecățile sau sensibilitățile autorilor textelor literare, reieșind din propriile reprezentări. Deși importante sinteze tematice care merită a fi evocate au fost realizate fie de *psihosociologi*, fie de *istorici deschiși către dialogul cu psihologia socială*, totuși, singura disciplină care îi redă centralitatea meritată este *istoria mentalităților*.

Totodată, tendințele ce se fac observate în ultimul timp – și care nu întârzie să se regăsească, precum am constatat, în opticile interpretative ale unora dintre cei mai valoroși filosofi, sociologi, politologi, psihologi sau istorici ai contemporaneității – readuc în centrul atenției problema reevaluării substanțiale a cunoștințelor cu referire la om și la relațiile pe care acesta le dezvoltă sau intenționează să le dezvolte în varii contexte social-culturale. Or, oamenii sunt unicul obiect al istoriei, un obiect care nu este un fragment din realitate, un aspect izolat al activității umane, ci omul însuși, surprins în cadrul grupului al cărui membru este. Și nu este vorba despre investigarea istoriei fiecărui om în parte, ci a oamenilor, a curentelor de opinie, a atitudinilor mentale, a imaginilor și conceptelor pe care le elaborează și care apoi le dirijează activitatea și comunicarea intelectuală, a sensibilității și a inteligenței. Drept rezultat, deși multă vreme marginalizat, ca urmare a înclinațiilor scientiste, raționaliste și materialiste ale civilizației europene din ultimele două secole, *imaginarul*, de asemenea, pare a-și lua astăzi o spectaculoasă revanșă. Cu alte cuvinte, în perioada contemporană, privirile cercetătorilor se centrează din nou spre investigarea *imaginarului*, fiind dispuși a-i recunoaște acestuia rolul istoric activ, legitimitatea intelectuală, mult timp refuzată, și ponderea pe care acesta o are în toată existența umană, pentru întreaga reconstituire a trecutului. Plus la aceasta, cercetarea *imaginarului* creează condiții prielnice pentru o mai bună înțelegere a diferențelor culturale, la identificarea unor valori comune, dar și la creșterea gradului de solidaritate socială.

Referințe:

1. VOICU, B. *Penuria pseudo-modernă a postcomunismului românesc*. Vol.I. *Schimbarea socială și acțiunile indivizilor*. Iași: Projects, 2005. 226 p. ISBN: 973-86263-4-X
2. BETEA, L. *Mentalități și remanențe comuniste*. București: Nemira, 2005. 320 p. ISBN 973-5697181
3. BÂRLEA, G.M. *Mentalități și transformări sociale în zona Maramureș*. Teză de doctorat. Iași, 2000. 283 p.
4. RUSU MOCĂȘANU, D. *Comunitatea Horahane (rromii musulmani) din Babadag. Mentalități și schimbări sociale*. București: Editura Didactică și Pedagogică, 2014. 207 p. ISBN 978-973-30-3626-5
5. PLATON, A.F. *Societate și mentalități în Europa medievală. O introducere în antropologia istorică*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2000. 248 p. ISBN 973-9312-74-X
6. DURAND, G. *Aventurile imaginii. Imaginația simbolică. Imaginarul*. București: Nemira, 1999. 208 p. ISBN 973-56-9366-6
7. JUNG, C.G. *Opere complete*. Vol.8. *Dinamica inconștientului*. București: Trei. 2013. 640 p. ISBN 978-973-70-7546-8
8. Le BON, G. *Psihologia mulțimilor*. București: Antent XX PRESS. 112 p. ISBN 973-99336-2-9
9. NICOARĂ, S. *Istoria mentalităților colective și a imaginarului social*, 1996 [Accesat: 19.08.2020] Disponibil: <https://www.scribd.com/doc/119525296/94948996-Istoria-Mentalitatilor-Colective>

10. ȘLEAHTIȚCHI, M. Nevoia de o altă psihologie socială. În: *Revistă de Știință, Inovare, Cultură și Artă „Akademos”* (Chișinău), 2016, nr.2(41), p.144-150. ISBN 1857-0461
11. NECULAU, A. Reprezentările sociale (II). În: *Analele științifice ale Universității „Al.I. Cuza”*. Seria: *Psihologie – Științele Educației*. Tom. II. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1993, p.30-31. ISSN: 1453-0767
12. NEUBERG, S.L., KENRICK, D.T. Evolutionary social psychology. In: *Handbook of social psychology*, 2003 [Accesat: 11.09.20] Disponibil: https://sites.lsa.umich.edu/esplab/wp-content/uploads/sites/168/2014/10/Kenrick_Evolution-chapter2003.pdf
13. BRANAMAN, A. *Self and Society*. Malden: Blackwell Publishers Inc., 2001. 414 p. ISBN-13: 978-063-12-1540-0
14. ILUȚ, P. *Psihologie socială și sociopsihologie: teme recurente și noi viziuni*. Iași: Polirom, 2009. 627 p. ISBN 978-973-46-1486-8
15. NICOARĂ, T. *Clio în orizontul mileniului trei*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2002. 275 p. ISBN 978-973-84-4504-8
16. GHERASIM, C. Sursele istorice în studierea mentalității nobilimii din Basarabia în secolul al XIX-lea. În: *Materialele sesiunii științifice anuale*, 20 decembrie 2018 / Academia de Științe a Moldovei, Institutul de Istorie. Chișinău: Lexon Prim, 2019, p.103-115.
17. LEMNY, Șt. *Pagini de istorie culturală. Idei, mentalități, interferențe*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012. 186 p. ISBN 978-973-70-3709-1
18. DUȚU, A. *Literatura comparată și istoria mentalităților*. București: Univers, 1982. 265 p. ISBN 988-191267

Date despre autor:

Cristina LAZARIUC, doctorandă, Școala doctorală *Istorie, Arheologie și Filosofie*, Universitatea de Stat din Moldova; lector universitar la Universitatea Tehnică a Moldovei, Departamentul Științe Socioumane.

E-mail: cristina.lazariuc@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0585-1675

Prezentat la 30.11.2020